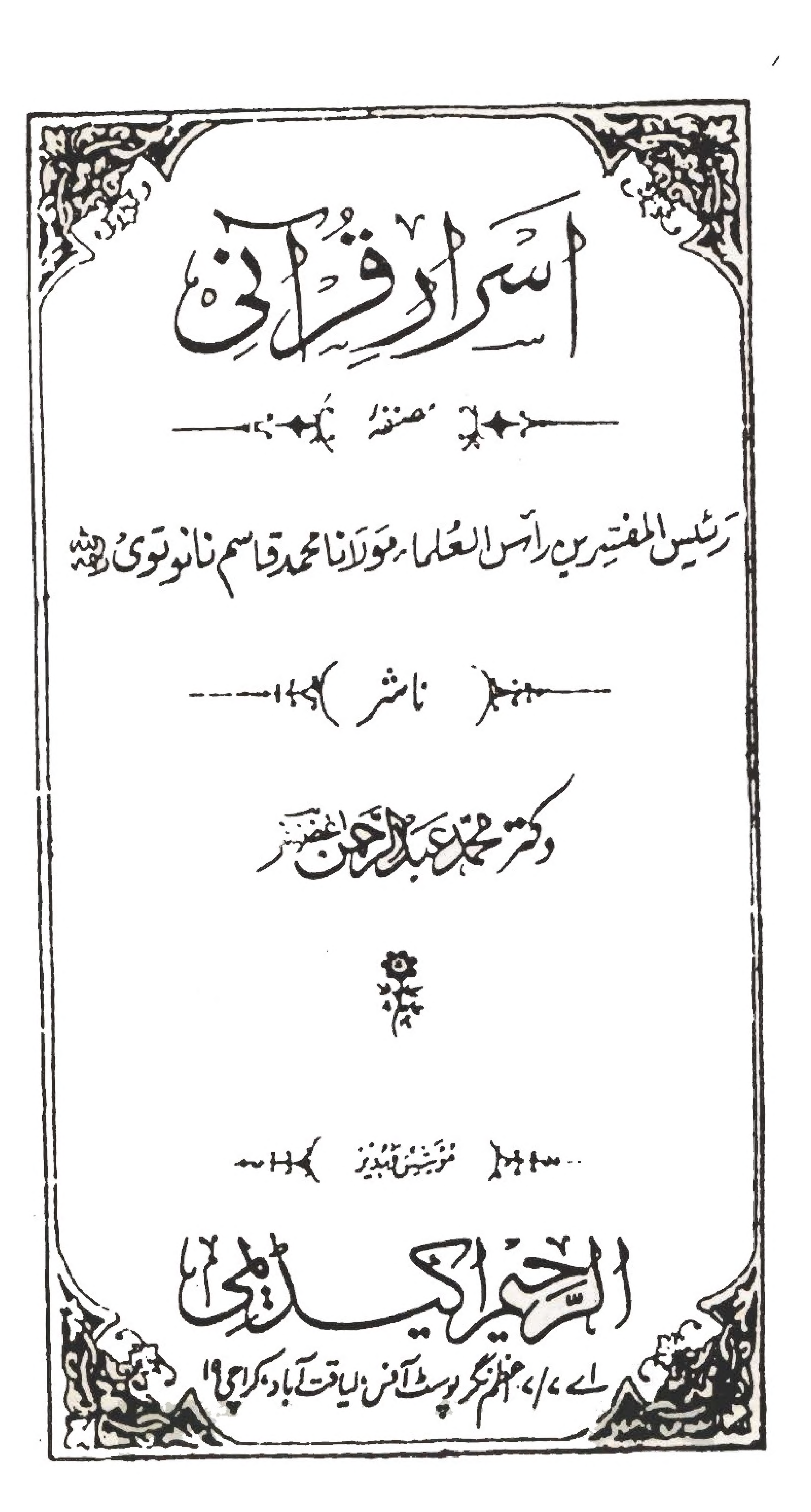

اسرارِ قرآنی

مصنفہ

رئیس المفسرین راس العلماء مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمۃ اللہ

(ناشر)

ڈاکٹر محمد عبدالرحمن غضنفر

مؤسس ومدیر

الرحیم اکیڈمی

اے ۷/۷، ضیغم نگر پوسٹ آفس لیاقت آباد، کراچی ۱۹

بسم الله الرحمن الرحیم

سوالات مولوی محمد صدیق صاحب مرادآبادی

سوال اوّل۔ نسخ اگر ممکن است در احکام ممکن ست نہ در اخبار پس آیۃ ثلۃ من الاولین وقلیل من الآخرین را ناسخ قرار دادن بعض کساں چہ معنی دارد۔؟

سوال دوم۔ فلا اقسم بمواقع النجوم قسم است و تاکید ایں قسم بجملہ وانہ لقسم لو تعلمون عظیم فرمودند وجہش چیست۔؟

سوال سوم۔ در کریمہ هل فی ذلك قسم لذی حجر هل چہ معنی دارد۔؟

سوال چہارم۔ در مضمون ان سعیکم لشتی کراشبہ بود کہ بعد از یاد کردن سوگندہا بحرف تحقیق مؤکد گردانیدہ اند۔؟

سوال پنجم۔ لعل در قرآن شریف برائے چہ معنی می آید۔؟

سوال ششم۔ شجرۂ نار کہ از بعض آیات مفہوم می شود مراد ازاں کدام شجرہ است۔؟

سوال ہفتم۔ عطف مفرد بر جمع وعطف جمع بر مفرد را اہل معانی کردہ می پندارند و در آیت ختم الله علیٰ قلوبهم الآیہ عطف مفرد بر جمع وجمع بر مفرد واقع است وجہش چیست۔؟

سوال ہشتم۔ در افراد سمع وجمع آوردن قلوب و ابصار در آیہ مذکورہ چہ نکتہ است۔؟

مکتوب اول۔ در معنی بعض آیات شریفہ بجواب نامہ مولوی محمد صدیق صاحب دام برکاتہم وجعلہ الله کاسمہ من الصدیقین۔

کمترین خلائق محمد قاسم سراپا گناہ پس از سلام مسنون الاسلام عرض پرداز ست دیریست کہ عنایت نامہ سرمایۂ منت کشیہا شد اما کاہلی طبع زاد و اشغال مشتتہ و عوارض متنوعہ بہانہ دست برقی کشیہا شدند ورنہ تقصیر تاخیر در نامہ اہمال ایں حقیر نوشتہ نمی شد دیروز آں نامہ دیر آمدہ بیادم آمد امروز بنام خدا نشستہ ام کاش کارگزاری امروز ذریعۂ تلافی مافات شود۔

جواب سوال اول

جواب سوال اول۔ مخدوم من ایں مسلم کہ اخبار صادقہ باشند یا کاذبہ درخور نسخ نیند ایں کرامت ہمراہ احکام کردہ اند اما منشاء آں چلں این است کہ احکام از اقسام انشا باشند ہر چیز یکہ

جہت انشا در آغوش دارد مورد نسخ تواں شد کُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ وغیرہا
اخبار اگرچہ بنظر تحقیق از اقسام اخبار ند اما چوں مخبر عنہ ایں اخبار انشائیست از انشارات لاجرم
تا زمانہ نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در معرض نسخ بودند گو دریں زمانہ بوجہ انقطاع وحی بزمرہ محکمات داخل
شدند. القصہ ایں اخبار و امثال آنہا بداں مانند کہ حاکمے حکمے صادر فرماید و باز از اصدار حکم اطلاع
دہد نظر بریں بحیثیہ ذاتیہ یعنی بلحاظ من حیث ہو ایں جملہا اخبار باشند اما بلحاظ مخبر عنہ از انشارات
شمردہ شوند چوں ایں سلک دقیق روشن شد دیگر باید شنید عقود کہ وعدہ ہم بداں سر دار د ازیں قسم اخبار
در افادہ جہت انشائیت برتر اند نمی بینی کہ اینجا احتمال تقدم مخبر عنہ دور از قیاس نیست و در عقود آں حیثیت
کہ تہمۃ مخبر عنہ بروز دہ ہمسنگ اخبار مذکورہ گردانند ایں قدر ہست کہ صورت اخبار و بیرایہ خبر دربر ہمچو
مضامین کشیدہ با بہام تحقق در پے استحکام می شوند و پیداست کہ ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ الخ از اقسام وعدہ
است گو در بیرایہ خبرش کشیدہ امید امیدواراں را قوی گردانیدہ اند مگر با فزائش بالا بر امید اول ایں تقویت
را چہ ضرر اگر بہ تنقیص موعود ایں طرف بے نیازی کار خود میکرد البتہ صورت کذب دریں میدان گرد افشانیہا
میکرد گو تا بسراپردۂ جلال و بے نیازی نمی رسید زیادہ ازیں چہ حاجت کہ سمع خراش سامی باشم آرے
اگر تفسیرے در پیش نظر ہیچمداں می بود شاید بتائید و تردید حرفے چند می نوشتم اکنوں اگر فقط باعتماد
خیال نارسا و ذہن ناآشنا خود ایں قدر دیگر بنویسم کہ اول در حق مقربین است و دوم در حق اصحاب
یمین می ترسم کہ منجملہ تفسیر بالرائے نباشد ورنہ دفع ایں خلجان سہل بود کہ امتیاز در اہل جنت و نار یوم
فصل باقامۃ یمین و یسار خواہد بود و پیداست کہ مقربین از ارباب جنت و نعیم مقیم اند نتواں گفت کہ
او شاں را ہمیں خود جا نخواہند داد خصوصاً وقتیکہ لفظ میمنہ و مشئمہ را ہمیں نظر گیرند چہ میمنہ و مشئمہ جائے
راست و جائے چپ را گویند ایں نیست کہ مثل یمین و شمال بر دست راست و دست چپ حمل
تواں کرد تواں گفت کہ مراد از اصحاب یمین و اصحاب شمال کساں اند کہ نامۂ اعمال شاں بدست راست
و دست چپ شاں بدہند مگر آنکہ ایں ہیچمداں را بوجہ قلت مزاولت بلکہ عدم مزاولت کتب لغت
و کتب ادب اطلاع نبود بالجملہ اگر مراد از یمین و شمال دست راست و دست چپ بودے آں وقت
محتمل بود کہ مراد از اصحاب یمین آنانند کہ نامۂ اعمال بدست راست خواہند گرفت و فرق تقرب و
عدم تقرب در اینجا کارے نہ کردہ بجنت رفتہ کار خود خواہد کرد مقربین را بمدارج علیا خواہند برد و
باقیاں را بدرجات سافلہ خواہند نشانید و وجہ دافعۃ ایں وہم قطع نظر ازانکہ لفظ میمنہ و مشئمہ بزعم
ایں ہیچمداں شاہد آں است اول نص کنتم ازواجاً ثلثۃ است ظاہر است کہ اگر مقربین را داخل

اصحاب یمین خواہند فرمود تفریع او بر سہ چگونہ راست خواہد آمد دیگر اینکہ واقعات دربارہائے
سلاطین را اگر غور کنیم بعض کسان را مے بینیم کہ از امکنۂ مقررۂ خود یک قدم بیشتر نتوانند نہادو ما مِنّا
الا لہٗ مقام معلوم و بعض پروردگان آغوش عنایت را مے بینیم ہر جا کہ خواہند بنشینند و ہر وقتے کہ
خواہند بیایند اگر کیفیت حضوری درگہ خداوندی راہم کہ روز جزا خواہد بود برہمیں قصہ فرود آریم کدام
حرج است کہ لوک او بدل خلد القصہ ممکن بود کہ دریں قضایا ہمچو قضیہ کل کاتب متحرک الاصابع
وصف عنوانی تقرب و اصحاب یمین بودن را مدا خلتے باشد مگر نہ بہ ایں معنی کہ وصف عنوانی علت و مقتضی
محکوم ست بلکہ مرادم این ست کہ محکوم علیہ ایں قضایا جہت تقرب و یمین بود این نیست کہ مثل الکاتب
ضاحک بالکل لغو و بیکار بود فقط ارائۂ محکوم علیہ اصلے نماید مگر چوں مایۂ علم من بے علم ہمیں خیال
نارسا من است نہ چیزے در سینہ دارم نہ در سفینہ جرأت ایں سخن ورز بائم نیست۔

جواب سوال دوم۔ وجہ اعتراض وانہ لقسم لو تعلمون عظیم مقسم علیہ است کہ بایں
الفاظ طیبہ انہ لقرآن کریم در آوردہ اند عرضم اینست ایں مقسم علیہ از مقسم علیہا چناں برتر است کہ
نور آفتاب از نور قمر اگر ایں جا این ست کہ شمس اگر بے نور گردد قمر راہم درے نیست کہ دریں حالت
ظلمت ذاتی بدریوزہ گری رود آنجا ہم ہمیں ست کہ اگر خدانخواستہ قرآن شریف غلط باشد ہمہ
قضایائے دینیہ غلط باشند بہر ایں چنیں مقسم علیہ یمین غلیظ باید تا سامعان را از خواب
غفلت بیدار نماید مگر اینجا ہمہ اقسام بیک مرتبہ افتادہ بودند آرے انتساب ایں ایمان بجانب
ملک علام عظمتے دراں سپردہ از ایمان دیگراں ممتاز گردانیدہ بود نظر بریں بوجہ عظمت مقسم علیہ عظمۃ
منشاء الیہا را یاد دادہ آمادہ قبول فرمودند تا مبادا ایمان خداوندی را ہمچو ایمان دیگر سرسری
فہمیدہ رو بگردانند توجیہ دیگر اینکہ سفلیات را اگر بہر انفعال نہادہ اند علویات را جلوۂ افعال
دادہ اند ہر تغیرے و انقلابے کہ در خاکدان زمین رو می دہد منشاء آں در عالم اسباب ہمیں کواکب اند
کہ باطوار مختلفہ می آیند و می روند عمدہ تغیرے و مہین انقلابے کہ پس از انقلاب ظہور نور قدم
بآئینہ حدوث برروئے کار آمد نزول قرآنی ست نظر بریں زائچہ ایں انقلاب از جملہ زائچہا برتر
باشد و نقشۂ ایں اجمال کہ از اجتماع جملہ نجوم بہیئت مخصوصہ ظہور فرمودہ از جملہ نقشہائیکہ در
حوادث جلوہ گر نہادارند احسن و اعلیٰ باشد بدیں وجہ نقشۂ دیگر حوادث کہ مقسم بہ خداوندی گردیدہ اند
بدیں نقشہ نہ رسد بدیں سبب موصوف بہ قسم عظیم گردید۔ فقط +

جواب سوال سوم۔ ھل فی ذلک قسم لذی حجر بزعم احقر استفہام تقریری ست واگر

جواب سوال دوم

جواب سوال سوم

کسے بمعنی تحقیق گرفتہ باشد مسقط اشارہ اش نیز ہمیں باشد مگر این جملہ را بعد جملہا متضمنہ ایمان مذکورہ بطور اعتراض آوردہ اند تا این جملہ معترضہ عظمت ایمان را آشکار اگردانند و جواب ایمان را بدلالت مابعد محذوف فرمودہ اند بخیال احقر مطلب این ست کہ اگر فرمودہ ما را بسر و چشم نخواہید نہاد چنیں و چناں خواہیم کرد پس ازاں بطور اثبات قدرت خود بر تنفیذ وعید فرمودند الم تر کیف فعل ربک الخ فقط +

جواب سوال چہارم

جواب سوال چہارم ان سعیکم لشتی۔ بخیال ہیچدان جواب اعتراض اندرونی اکثر کم فہمان ست کہ بدل میگویند چوں ہدایت و توفیق بدست خداوند ذوالجلال اند دست ما کوتہ دستان تا بآں نرسید ہمہ برابر چرا نگردانید و بسیار از کم عقلان بر زبان ہمچنیں مضامین میرانند نظر بریں فرمودہ باشند کہ مساعی بنی آدم از یک نوع نیند ہر سعی لیاقت قبول خدا دارد میا گوئیم ہر فعلے محرک صفتی ست جدا ہر یکے را نتیجہ جدا می نوازیم و ہمیں یک سخن بطور دگر اشارہ بآں باشد کہ ماہیات بنی آدم چنانکہ فرمودہ اند الناس معادن کمعادن الذہب والفضۃ مختلف الانواع ہستند گو پیرایہ عرض عام انسانیہ ہمہ را بیک آغوش گرفتہ باشد و وجہ ایں اشارہ آں باشد کہ چنانکہ چشم کار دگر تواں کرد و گوش کار دگر از اختلاف کار ہر یک باختلاف اصل ہر دو پے برم ہمچنیں از اختلاف انواع مساعی بنی آدم باختلاف انواع ساعیان باید رسید باز بوجہ اختلاف معاملہ قدرتی دل را تسلی نہاد کہ زر و نقرہ یکیک چہ سیم و گندم جو بایک

جواب سوال پنجم

جواب سوال پنجم لعل۔ بہر افادہ ارتباط ماقبل و مابعد ست اما نہ ہر ارتباط بلکہ ارتباط سببیۃ ماقبل و سببیۃ مابعد آنہم بطورے کہ فیمابین یک غیر قار الذات با دیگر غیر قار الذات باشد نظر ضم این ست کہ فیمابین سبب و مسبب تقدم و تاخر زمانی باشد نہ اینکہ سبب و مسبب در بادی النظر ہم غیر قار الذات باشند مثلاً گندم را اگر بہ سینے افشانند ایں تخم ریزی سرمایہ امیدواری حصول غلہ اضعاف مضاعف پس از مدت باشد نظر تحقیقی را دریں قصہ ہم اگرچہ سبب و مسبب غیر قار الذات نمایند اما انظار ظاہر پرستاں ہمیں گندم را سبب و مسبب دانند نہ ظہور آں را بالجملہ ترجی کہ موضوع لہ لعل است از معنی رجا دور نیا مدہ اما آنانکہ از الفاظ گذشتہ اند یا دریں قصہ نظر غور نفرمودہ اند لعل را بمعنی شاید میگیرند شاید را مشعر شک پنداشتہ حیران می شوند نہ شاید بمعنی شک است نہ لعل را با شک سروکارے فقط اشارہ باسیدواری میکنند کہ بنائش بر سببیۃ و مسببیۃ نہادہ اند و ظاہر ست کہ سببیۃ و سببیۃ مستدعی شک عدم تیقن نیست شک عدم تیقن را اگر در مجموعہ جا میسر آید وجہش آں باشد کہ در سببیۃ یکے بنسبۃ دیگرے شک یا در وجوب اسباب شک رود ہر ایں نیست کہ در وجود اسباب و سببیۃ آنہا تیقن بود و با اینہمہ شک از میاں خیزد۔

جواب سوال ششم

جواب سوال ششم۔ شجرہ نار و در آنیکہ متضمن شجرۂ مبارکہ است شجرے از اشجار کوہ طور ست تخصیص نوع او ایں وقت یاد ندارم از تفاسیر دریابند مگر ہرچہ باشد مراد ہمیں قسم شجر معروف است حاجۃ تاویل بچیزے غیر مقید بجہت نیست مطابق ظاہر آیۃ ہمیں شجر را بنا ولی ست گو مسقط اشارہ بطن آیہ چیزے دگر باشد

شاید وجہ استفسار ہمچو خطرات باشند القصہ لکل آیۃ ظہر او بطنا مسلم است مظہر آیہ رو ہا ہمین معنی ظاہری دارد۔

جواب سوال ہفتم۔ وجہ کراہت عطف مجموع بر مفرد و مفرد بر مجموع باین معنی بفہم ہا ہنوز نیامدہ کہ جمع مقابل تثنیہ و مفرد معطوف و معطوف علیہ نتواں شد شاید مراد شاں چیزے دیگر باشد یا عطف جملہ را بر مفرد مکروہ داشتہ و غرض شاں این باشد کہ جملہ را بتاویل مفرد گردانیدہ اگر فاعل یا مفعول گردانند مفرد را بر وعطف نکنند و اگر مراد شاں ہمین است کہ آنجناب نوشتہ اند یا اوشاں در تمہید این قاعدہ خطا کردند یا در تحدید این دائرہ بغلط افتادند این نوع بر اصناف شتی مشتمل باشد و ہر صنفی برنگ دگر بود یکے ازاں مکروہ ہم بود نہ ہمہ و این کہ در قرآن شریف وارد شدہ ازاں قسم مکروہ بکراں باشد و اگر تمہید و تحدید شاں ہمہ صحیح است اعتبار معنی را بود نہ الفاظ را۔

جواب سوال ہشتم۔ سمع مصدر است اطلاقش بر واحد و مجموع درست است حکمت در اختیار لفظ سمع بے آنکہ بعلامات جمع بنوازند بنظر این کم نظر آن است کہ در قلوب و ابصار اختلاف انواع است و وجہش آنست کہ آں ہر دو مظہر افعال اند و ظہور افعال بدون ملکہ و قوۃ کہ بالیقین وجودی باشند صورت نہ بندد و تفاوت و تشخص وجودیات بے لحوق فصول و ممیزات بدست نیاید بدیں وجہ اختیار صیغہ جمع انسب آمد و استماع قسمی از انفعال است آواز دیگراں بگوش رسیدہ کار خود می کند نہ ہمچو آنکہ ہمچو ابصار و قلوب نور نظر یا محبت بر آمدہ مفعولات را در بر می کشد و ظاہر است کہ جہت انفعال من حیث ہو انفعال در تحقق خود فقط از روئی عدم وارد و نہ تحمل آثار کہ کار انفعال است از چہ رو ہست اگر عدم نگویند تحصیل حاصل بر سر افتد مگر اینہم ہویدا است کہ عدم من حیث ہو عدم مختلف الانواع نیست اگر ہست وجود است اعتبار وجود عدم را چناں مختلف الانواع گرداند کہ اعتبار اشکال نور اشکال سایہ را مختلف الانواع نماید چنانکہ اینجا اشکال نفس سایہ می نماید ورنہ در حقیقت سایہ را باشکل چہ کار کہ او عدمے است و این بہر وجودیات باشند ہمچنیں انفعالیات را قیاس باید کرد کہ فی حد ذاتہا واحد باشند اختلاف آنہا بحیثیت اختلاف مقبولات باشد مگر چوں سقط اشارۂ علی سمعہم فقط قابل انفعالات نہ بلحاظ مقبول و اثر فاعل بود نہ ختم چہ فائدہ دہد بالضرور ایراد بصیغۂ مفرد انسب آمد اما اعتبارات مقبولات کہ جمعیت را در اں سپردہ مصحح عطف گردیدتا اشارہ شناساں بدانند کہ غرض از ختم دفع آوازہا است نظر بریں اضافتے بوسیلۂ علی با آوازہائے گوناگوں پیوستہ فہم ختم را بر فہم آنہا حوالہ خواہد کرد الغرض غرض از عطف اشتراک ختم است در معطوف و معطوف الیہ و ختم در سمع اشارہ تنوع میکند بدیں وجہ انجام ختم ہر دو جا بیک اندازہ شد و پیدا است کہ ختم فعلے است متعدی قلوب و سمع بجانب مفعول افتادہ اند بدیں صورت غرض اصلی از عطف بیان کیفیت مفعولی یعنی کیفیت انجام فعل بلحاظ تعلق مفعول باشند چوں آں کیفیت ہر دو جا مختلف الانواع شد عطف بر استحسان خود ماند البتہ اینقدر فائدہ زائدہ بدست افتاد کہ سمع بحیثیت ذات واحد و لیس تعدد

جواب سوال ہفتم

جواب سوال ہشتم

محض بالا است فیض مقبول است و ایں بداں ماند کہ در قالبہای معدنیات مختلف الانواع از سیم و طلا اندازند چنانکہ
آنجا وحدت شکل قالب بانواع مختلفہ پیوستہ از ہر یک حدت و وحدة خبر رسید ہمچنیں اینجا خیال باید فرمود کمترین
و متعلقان کمترین ہمہ مشمول عنایات ایزدی ہستند و بخدمت میاں محمد بشیر الدین صاحب و میاں محمد اسحٰق صاحب
و برادران خود از من سلام برسانند و از احمد سلام خوانند دیگر ہر کہ بپرسد و یاد ماند از من سلام معروض باد۔

سوال۔ در آیت فاذا انشقت السماء فکانت وردة کالدھان الاٰیة و بعض آیات دیگر ربط آیت فبای
آلاء ربکما تکذبان در فہم نمی آید زیرا کہ نعمتے در آنہا نیست ✦

سوال دوم جملۂ لیعلم اللہ من ینصرہ کہ در سورۂ حدید واقع است با وجود قدم علم آوردن لام برائے کدام فائدہ
است **مکتوب دوم ایضاً بجوابنامہ مولوی محمد صدیق صاحب مرادآبادی** سراپا عنایت و
محبت مخدوم مکرم مولوی محمد صدیق صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ۔ کمترین محمد قاسم پس از سلام مسنون مدعا نگار است در
جواب نامۂ اول اگرچہ تاخیر شد مگر تقصیر نشد پس از ورود نامۂ اول روزے چند بوجہ کاہلی تاخیر شد باز از یادم رفت و وقت
روانگیم برامپور منہیاراں یاد آمد جوابش نوشتم و ہمراہ گرفتم و بدل مصمم کردم کہ برامپور نظر ثانی کردہ بڈاک خواہم رسانید
اما در ہجوم احباب فرصت نیافتم ہمدراں ایام اسباب کشاکشی بریلی خاستند ہر چند خواستم کہ نزدم اما مولوی محمد منیر صاحب
کشیدہ بردند و بیں رواروی در ارسال التواء دیگر در آمد وقت واپسی از بریلی یاد دادم آں نامہ را بہ نفیس الدین خان پسرم
یا مولوی احمد حسن صاحب ہمراہ خود بغرض نقل بردند الغرض آں نامہ را از یکے ازیں دو صاحب باید گرفت باقی ماند سوالات
دیگر جواب آنہا دریں نامہ عرض میکنم آیات سورۂ رحمٰن کہ بآنہا اشارہ فرمودہ اند اشارہ بنعمتہا دارند کہ بسبب آنہا آیات
مذکورہ دلالت دارند ظاہر است کہ سلب نعمت بے وجود نعمت نتواں شد و اینہم ظاہر است کہ اینجملہ امور مشار الیہا یا
زوال سامان نعمت اند یا زوال عافیت کہ عین نعمت است و لفظ لیعلم اللہ بر نفس تقدم و تاخر یا قبل لام و یا بعد است
آں دلالہ میکند نہ بر تقدم زمانی خاص اگر گوئیم اسرجت السراج لیتنور المکان لام لیتنور بر علیۃ اسراج و معلول
تنور و تقدم و تاخر ذاتی ما قبل و مابعد دلالہ خواہد کرد نہ بر تقدم و تاخر زمانی آرے انزال کتب و انزال حدید ہم خود از
زمانیات و حوادث می نماید جوابش چیست جوابش اینست کہ چنانکہ بہر تعمیر اول نقشہ میکشند و باز موافق
آں تعمیر مے نمایند ہمچنیں بہر بنا و ایجاد ایں عالم اول نقشہ کشیدہ اند نامش شاید عالم مثال است و گمانم چنین است
کہ آں قدیم است و در اں عالم اول ایں تقدم و تاخر و پیرایہ تقدم و تاخر ذاتی بر روی کار آمدہ باز موافق آں ظہور در موجود
بہ تقدم و تاخر زمانی موسوم گشت اینجا چنانکہ انزال کتب و انزال حدید زمانی و حادث است ہمچناں علم مذکور ہم حادث
باشد و آنجا ایں ہمہ قدیم اند علم ہم قدیم باشد و چوں بنا شد ہر چہ اینجا ہست ہمہ اول آنجا بوجود آمد باز بر طبق آں اینجا
ساختہ شد اینجا اگر انزال و ارسال و علم است آنجا نیز اینہمہ امور باشند آرے ہر جا مناسب آنجا لیکن ایں حدوث

اینجا پس از قدم علم اول منافی شان الوہیت نباشد کس نمی داند کہ مشاہد تعمیر پس از اختتام آن بود آنکہ اول علم نقشہ بذہن باشد بر حدوث علم وقت مشاہدہ دلالت نکند بلکہ مشاہدہ مذکورہ دلیل ظہور و ظہور علم اول باشد چنانکہ این وجود ظہور وجود اول بود واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔ ہمہ برادران و جملہ خانمان و جمیع حاضران سرگشتہ اگر یاد مانند سلام عرض دارند۔

مکتوب سوم بجواب بعض شبہات واردہ بر آیت خالدین فیہا ما دامت السموات والارض الا ما شاء ربک عطاءً غیر مجذوذ و معنی شعر مثنوی ؎ زندہ معشوق است عاشق مردہ ٭ جملہ معشوق ست و عاشق پردہ ٭ السلام علیکم جملہ خطوط سوختہ آتش شدند آن وقت یاد نماند کہ خطوط جواب طلب سوختنی نیند زین سبب تعین سوالات سامی دشوار افتادہ نہ حافظہ ام درست و نہ تہیہ ہمچو امور دارم و نہ خطوط موجود آنچہ ہمچو سخنان بازاری در گوش است مبنا بر جواب میگیرد لہٰذا اگر غلط افتد معذورم در ما دامت السموات والارض ہر دو احتمال است اگر معنی استقبال مراد داریم چنانچہ اکثر ہمیں کنند و در امثال این کلمات ما مراد دارند آسمان و زمین دوزخ و جنت مراد خواہد بود و اگر نظر بر صیغہ ماضی افگنند آسمان و زمین دنیا گرفتن لازم خواہد بود مگر ہر چہ باشد منافی خلود نخواہد بود بلکہ بلاغتی خواہد افزود اول دو سہ مقدمہ عرض میکنیم آنرا در گوش باید نہاد اول ہر چیز را از مادہ و سامان حدوث و بقاء خویش از حدوث و بقاء ناگزیر است باز در صورت فراہمی این ہمہ سامان در کار خانہ اسباب وجود آن چیز نیز ضروری مثلاً مکان را در حدوث و بقاء خویش از خشت و گل و چونہ و چوب و غیرہ و ہیئت مجموعی چارہ نیست و در صورت فراہمی این ہمہ لیس ہم ضروری ست کہ مکان در ساخت وجود جلوہ افروزد دوم لیس الخبر کالمعاینہ دوام مشہود با دوام محمود نسنجد و سوختگی آن را در قلوب میسر آید این نبود سوم ہر چیز را دو گونہ عمر ست یکے طبعی دوم عرضی مثلاً ثمر انبہ را بعد پختن اگر بطور خود گذارند پنج و شش روز باقی ماند و بس و اگر در شکر یا در شہد و عسل اندازند ہمون انبہ سالہا سال ماند و متعفن و متغیر و فاسد نشود چون این دو سہ مضمون ہدیہ خدام شد نہ این ہم باید شنید اگر آسمان و زمین آخرت مراد گیرند اول این دوام و خلود کہ بہر کفار و مومن در دوزخ و جنت است بوجہ بقاء خلود زمین و آسمان آن دیار ہمچو قضایا قیاساتہا بتہ دل بر سد چہ آسمان و زمین آن دیار ہر چند آسمان و زمین نبود کہ عمر طبعی بنی آدم بود لہٰذا زمین ہم چہ کم کہ بدل ما یتحلل آن تواں خواند مر آدم است کہ قلب طبعیے بشما دادہ اند و قالب طبعیے کہ بزمین نہادہ اند بمنزل علۃ تامہ بنی آدم و دیگر اشیاء واقعہ فیما بین السماء والارض است ہمیں باشد کہ اکثر بعد السموات والارض لفظ و ما بینہما می افزایند تا دانند کہ این تعقیب ذکری ثمرہ آن تعاقب ذاتیست کہ در علۃ و معلول و سبب و مسبب جانشین است باز بارشاد جعل لکم الارض فراشا والسماء بناء وانزل من السماء ماء فاخرج بہ من الثمرات رزقا لکم ما بنظر در آن نمودہ اند کہ سامان بقاء بنی آدم بین ارض و سما است کہ اول ذریعہ حدوث ایشان بود مگر اگر فرض کنیم کہ اخگر را از میان ہیزم گرفتہ اخگر دیگر برابر او یا در برابر او نہند در کار احراق ہیچ فتورے و قصورے نیاید باز اگر آب را بریزند و ہوا را بسمت دیگر برند و ہمچنیں بدیگر کشندگان آتش کنند احتمال فتور خارجی ہم بر خیزد لیکن مشتر نظر بر طبائع دارند و خیال موانع خارجیہ ہماندم بر لب آرند کہ احتمال موانع خارجیہ در پیش آید و ورنہ بدون استثنا موانع

قضایا طبعیه را پیرایهٔ دوام کشند مثلاً گویند آتش میسوزد و آب آتش را میکشد و از زهر میمرد و از آب حیات باقی میمانند
شوند اینهم قضایا طبعیه به پیرایهٔ دوام مذکور شوند هر کس ازین قضایا دوام فهمد الحاصل آسمان و زمین دوزخ و جنت
هرچند اصل خمیر بنی آدم نبود بلکه خمیر انسانی بشهادة یوم تبدل الارض غیر الارض والسموات مبدل میشد مگر این تبدل
همچو اخگر بجائے اخگر موجب تخلل تاثیر خمیر نباشد خود پیداست که آسمان و زمین را اگر فناست با سباب خارجی
است نه فنا پنهانی عناصر که در طبائع انسانی و حیوانی وغیره نهاده اند آنجا رخنه گر بنا جسمانی شان شود و شاید همین
است که از اول تا آخر بیک انداز قائم اند فارجع البصر هل تری من فطور و همین است که فنا ارض و سما بنفخ صور
تقدیر یافته اند بضرورت مقتضاے طبعی ارضی و سمائی دوام بود پس چون این دوام طبعی را در نظر دارند باز بر خمیر مایه بودن باهم
آنها نظر گمارند این خود محقق شود که ارض و سما را دوام است و تا دوام آنها دوام بنی آدم ضرور نیست والله اعلم
بحقیقة الحال باز اگر ذبح موت را در خیال خود محفوظ داشته بیاد آرند که فنائیت سما و ارض را مدکار آنها را نداده اند
احتمال موانع دوام هم ره بزن استمرار آنها نیست بالجمله خلود بنی آدم را که درین آیة مذکور است اگر بوقت بقاء سما و
ارض دار آخرت دارند گویا معلول را با علتش بیان کرده اند تا بر خلود دوام شان برهان نیز همراه بود و احتمال
دگر راه نه دهد چون دوام ارض و سما بمنزل شهود است اندرین صورت تیقین خلود در استحکامی دگر
وا اگر از آسمان و زمین درین آیه کریمه آسمان و زمین دنیا مراد دارند بالا هر آنچه مذکور شد اینهم شنیدنیست که اصل مقتضاے
طبیعت این است که هر شیٔ را تا بقاء سلسلاتش بقا بود و بس اسباب بقا را اگر بغنا برند میباید که این شیٔ هم در
رکاب او باشد نظر برین زیاده از زیاده مدت قیام بنی آدم اگر میتوان شد همان مدت قیام و بقاء ارض
و سما باشد زیاده از آن اگر بقا بدست افتد همانا از سبب دیگر بود اندرین صورت می باید که مدت قیام و بقاء
بنی آدم باعتبار اصل فطرة زیاده از مدت قیام ارض و سما نبود آرے بیش خیلی عنایت و عظمت مراحم شان این مدت
را بشمار نتوان آورد و زین سبب افزائش با سباب دیگر لازم افتاد این است که بعد خالدین فیها ما دامت السموات
والارض فرموده باز باستثناء الا ما شاء ربک افزوده اند مگر چون در نظر بنی آدم که کوته اندیشی شان از کوتاهی
اعمار شان هویداست چه درین عمر کوتاه دور اندیشهاے دور و دراز چه دانند عمر آسمان و زمین عمریست که زیاده از آن
چه باشد توقیت بعمر آسمان و زمین مناسب آمد تا این طول بقاء آنها همسنگ دوام مشهود است این مضمون
را بعد الحکم زنده باز افزایش الا ما شاء ربک مبالغه بے تحقیقے دگر باشد چه شیئیت هر کس بلکه جمله صفاتش را زیاده
از بقاء ذاتش بقا نبود و میدانی که خداوند عالم را آنجا ست و اصل همین است که هر چیز بحالت اصلی خود باشد عروض
عوارض اتفاقی است و اینجا آنهم مفقود آرے صفتی مزاحم صفتے دگر توان شد رحمت معارض غضب میتوان شد
مگر اسباب خارجه را آنجا مجال تاثیر نیست تا فکر فراهمیش امید رنج و آسایش را در خیال خام جلوه دهد و اگر استحکام

الا ما شاء ربک بدامن خالدین بیاویزند ملکہ استدراک آں فنا مقصود آرند کہ مخالف طبیعت ارض و سما آید خلاصۂ
مرام آں باشد کہ از فنائے خارجی حسابے نباید گرفت بلکہ بر دوام طبعی نظر باید انداخت مگر خود دانستہ کہ ہمچو حوالہ ثلثہ
آسمان و زمین را بوجہ تضاد ارکان فنائے طبعی زیر حکم خود نگیرد و آنہم معلوم شد کہ در ہمچو قضایا نظر اگر باشد بر طبیعت
باشد پس اندریں صورت ایں تعقیب و تعلیق نصے صریح بر خلود و دوام باشد و بوجہ نکات معروضہ بلاغتے عظیم بدست آید
واللہ اعلم و علمہ اتم ربط استثنا بایں مضمون کہ عرض کردہ ام بطور اتصال مستقیم نمایاں شد و اگر اہل محاورہ تسلیم کنند بطور منقطع
خواہد بود والعاقل تکفیہ الاشارۃ۔ **جواب سوال سوم** ع زندہ معشوق است عاشق مردۂ۔ اما بالاجمال
عاشق و معشوق رضا جلی و خود رائی استی و از رضائے خود ابرضائے دیگرے البست زندگی کہ عبارت از حس بالارادۃ بود با
ویرانداخت و چوں نیست ایں حیثیت و ایں اعتبار از زندگی ہم دست بر داشت ورنہ زندگی بے ارادت حیات بے حیثیت بود
و ہو کما تری علی ہٰذا جملہ معشوق است و عاشق مردہ۔ و عاشق را احتیاج و نیاز و معشوق را بے غرضی و بے نیازی لازم
است و میدانی کہ حاجت خبز از عدم خبز و حاجت نان از عدم نان است و احتیاج آب در صورت عدم آب و اگر وجود ایں
اشیاء است باز ہمہ طور بے نیازی ست پس ہستی مناط معشوقی و نیستی مدار عاشقی بود اندریں صورت جملہ
معشوق آمد مگر چوں وجودات خاصہ را احاطہ اعدام آنہا چناں ضروری ست کہ مقید را قیود در آغوش گیرند و از
چار طرف گرد آیند و ہم حیلولہ آں ہمچو حیلولہ پردہ درمیان آں وجودات و مدرکان آں ضروری است با اینہمہ تصویر
شاید تصور ایں مضمون دشوار افتد مگر چہ توان کرد کہ زیادہ ازیں توضیح ہم دشوار است بالخصوص دریں وقت
کہ افکار دیگر بر سراند پریروز جواب سوالے کہ تعلق بنفوذ قضا و قاضی داشت بر پنج و شش ورق نوشتم و دیروز
جواب سوال کہ یکے از وجود اجزاء و وجود کل اتحاد و تغایر آنہا تعلق داشت و دیگر از غنا و مزامیر بود بزبان عربی بر دو
ورق کلاں کہ مساوی چار ورق ایں تقطیع باشد رقم زدم امروز یاد عنایت باعث ایں تحریر شد غرض ہجوم سوالات
و تواتر افکار و مزاحمت کارہائے دیگر نتیجہ آں و امروز و فردا مسموع خواہد شد انشاء اللہ تعالیٰ جل جلالہ اطمینان از دل و فرصت
از اوقات بر بودند الم و قلم چیست و از قلم چہ میریزد اگر غلط است و ہمچنیں اینست و اگر صحیح است الحمد للہ جل جلالہ ہمہ برادران و اقارب
تحریش یاد آوران حقیر اسلام رسانند۔ **مکتوب چہارم** متعلق تفسیر کریمہ ہل نجازی الا الکفور و وجہ تعینات
اوصاف اربعہ در سورۂ قل اعوذ برب الناس۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم کمترین انام محمد قاسم نام بخدمت عزیز از جان مولوی سید
احمد حسن زادہ اللہ کمالا بعد از سلام مسنون و اشتیاق مکنون مطالعہ فرمایند از آں عزیز جدا شدہ بطور یکہ شد بدہلی رسیدم و دیدم کہ
خطوط اطراف و جوانب سید نہادہ اند منجملہ عنایت نامہ مولوی عبدالعزیز صاحب ہم بود اول بہر جوابش قلم بر داشتم و دو اوراق
مختلفہ کم و بیش نوشتہ غالباً شب جمعہ کہ شب دوازدہم ایں ماہ بود بانجام رسانیدم نوبت بنسبت و یک ورق رسید المکتوب
جوابنامہ خود باید شنید وجہ ہجوم اشغال اتفاق تحریر جواب نشدہ بود معاف فرمایند و نیز وقت ہم دشوار است چہ عزیزم جامی

ظهور الدین احمد که بتقریب استقبال حاجی مولوی ولایت علی ماموں خود و برادر ماموں زاد خود حاجی محمد اکرم آمده از پیش
نظر اند گر خاطر مولوی احمد حسن صاحب عزیز تر است آنعزیز از آیه فعل نجازی الا الکفور پرسیده اند و حاصل سوال بنظام
اینست که جزا و سزا مخصوص بکفار نیست عصاة مومنین نیز بجهنم اعاذنا الله منها روند و معذب شوند اندرین صورت
این حصر چه معنی دارد۔ جواب۔ این شبهه بدو گونه می نویسیم اول آنکه عصیان مومنین از ته دل نبود بلکه اقتضاء ایمانی
معارض اوست مگر غلبه اثر دیگر داخلی یا خارجی سرمایه عصیان میگردد اندرین صورت منشاء این اثر چیزے باشد که بذات
خود عارضی است و باقتضائے ذات راغب بمعاصی است آن را شیطان نام نهی یا نفس نافرجام مگر چون اینچنین است
این مجازات در حق مومن بالعرض بود و بالذات معذب همان چیز باشد که بالذات عاصی است حاصل این تقریر آن
باشد که اگر مومن موصوف بالذات بعصیان چیز داخلی است فرض کنیم همانا نفس گویند آن چیز داخلی گر باشد منشاء او عان ایمانی چیز دیگر
و اختلاط این دو متضادین آنچنان بود که در ابدان ما و شما و دیگر مرکبات عنصریه آب با آتش گره داده اند بهر حال تسلیم تضاد
فیما بین ضروری است ورنه کفر و ایمان باین تضاد و تقابل که ذاتی و بهم دانسته از یک خمیر ایند و اگر سرمایه اثر منشاء آن
امری است خارجی مثلاً شیطان در حق آن اثر عارض و تهم ادخال جهنم جزا بود اگر آنرا قابل آن دانند و در حق مومن تطهیر
اثر مذکور را قابل مجازات نه پنداری باری از هیچ کم که این ادخال مومن در حق او مجازات نبود تطهیر باشد که لاجرم ناشی از
رحمة است نه غضب تا پاداش مجازات خوانی و آثار غضب دانی و این بدان ماند که نقره و زر در بوته گذارند و بگدازند
تا چرک از روی تا بالش جدا او فتد و جمال مستور او زیر پرده نازیبا بر آید یا اولاد خود را بحجام و جراح حواله کنند تا نشتر زند
و آلایش از دل و بر آرند و پاک سازند و طرز دوم اینکه خوف وقوع از مجازات و ادخال عام است که گاهی کسی را لعاب آتش
اندازند گاهی پائی او بلغزد و بیفتد آنرا خود اندازند و باز نه بر آرند و انانند علی بیرون نکشند چون کشند که خود انداخته آمد
و آنکه بوجه عناد کسے را بچاه و آتش می اندازد غرض او همین باشد که بمیرد بس است او چه گیرد و آنکه پایش او لغزیده بیفتاد از
هر طرف بهر اخراج او دوند تا مقدور نه نده بر ند همین طور قصه دوزخ است اعاذنا الله منها کفار را خود میندازند باز
نه بر آورند و مومنان را پا بلغزد و بدین سبب در آن در افتند همین است که او شان را اندوه الواب نه برند لهذا چون برون
و میدانی که در و دروازه بهر دخول و ادخال است و بهر عبور و مرور نه بهر وقوع و دخول اگر کسے بیفتد این اقتضای صراط
نیست پا لغزی او باشد نظر برین این را مجازات نباید گفت غرض مجازات فعل خداوندی است نه فعل عبد پا لغزی
فعل عبد است نه فعل معبود چون مومنان را پای بلغزد از هر طرف شفیعان بدوند و بر آرند باین تقریر حل بسیارے از مشکلات
حدیث و قرآن بسهولت توان کرد فقط قل اعوذ برب الناس ملک الناس اله الناس من شر الوسواس الخناس الذی
یوسوس فی صدور الناس من الجنة والناس۔ در صورة والناس وجه تعوذ بسه اوصاف از یک شر وسواس اینست والله اعلم
که وسوسه را با ایمان تقابل است ایمان عزم و اعتقاد انقیاد را گویند و وسوسه رو بتسود گر است چنانکه موید آن

تفسیر معوذتین

مگر مبداء اول بیانی همیں ربوبیت او تعالی است اول نشو و نما انقیاد و تذلل بمشاهدهٔ تربیتهائے بے پایاں او تعالی باشد و عبدیت
خداوندی را دانی که دست بدامان ملکیت دارد چنانکه غلام بقبضهٔ آقا خود محبوس بود و بدیں سبب کسب معیشت
نتواند یا زوجه در قبضهٔ مالک بضعه خود محبوس باشد و بدیں وجه قوت خود بهم نتواں کرد همچنیں بلکه زائد ازیں جمله
کائنات در قبضهٔ اقتدار مالک الملک علی الاطلاق ملک الناس محبوس هستند پس چنانچه نان و نفقهٔ غلام و زوجه
بحکم حبس بر آقا و زوج باشد نه بحکم ملک یمین و ملک نکاح ورنه نفقهٔ ایام اباق و نشوز و خروج هم بگردنش ثابت
می شد همچنیں نفقهٔ جمله عباد بحکم حبس مذکور بذمهٔ خداوند کریم باشد و با یں وجه که خروج از قبضهٔ قدرتش محال است قوتها
عباد هم محتمل نیست و میدانی که در ربوبیت همیں اعطاء ضروریات روحانی و جسمانی باشد دیگر چه باشد لیکن چنانکه
ربوبیت منوط بملکیت بود همچنیں ملکیت از الوهیت خبر میدهد شرح ایں معما اینست که الوهیت همیں معبودیت باشد و معبودیت
بحکم تضائف بار خود بر عبودیت دارد و عبودیت را دانی که همیں تذلل و انقیاد است و بس لیکن بنا بر تذلل و انقیاد بر محبت است
امرے دیگر منشاء ایں کیفیت نتواں شد آرے گاهے بواسطهٔ دگراں روئے نیاز بمحبوب خود باشد چنانکه عاشقان را پیش معشوقان
مشاهده کرده باشی و گاهے وسائط بمیاں باشند چنانکه بخدمت دربان و پاسبان و اقارب در قبار باشد از همیں قسم است
نوکر هر چه با آقا خدمت خود میکند از همیں قسم غرض اصلی او مقدار اجرت است اگر آقا نوکر را بر طرف کند باندو بسوئش میکند
اگر آقا محبوب بالذات بودے انقیاد و تذلل نوکر علی الدوام می بود چوں ایں مقدمه هویدا شد از موجبات محبت نیز
باید گفت متعلق محبت بصیغهٔ مفعول در ما نحن فیه جمال و کمال خداوندی است که ذاتی است و عرضهٔ زوال نتواں شد
یا احسان و قرب او تعالی که احتمال انفکاک او بدل راه نتواں یافت مگر هر چه باد اباد اینهمه از ذات بحت فرود تر است
جمال و کمال را خود میدانی که از مرتبهٔ صفات بالا رفتن نتواند همچنیں احسان او تعالی همیں است که ازاں طرف چیزے
افاضه فرموده اند پس چنانکه نور صادر از شمس بزمین فائض می شود همچنیں صادرات آنطرف که همیں صفات باری تعالی
باشند بایں طرف فائض می شوند و از ینجا دانسته باشی که آنچه بزرگان صوفیهٔ کرام فرموده اند که ممکنات مظاهر صفات باری تعالی
اند حق است آرے اولین صادر همیں صفت وجود بود که نمود ما از دست مگر چوں حقیقت احسان او تعالی دانستی قدرے
از قرب او تعالی نیز فهمیده باشی چه اندریں صورت واسطه فی العروض در جمله صفات خداوند تعالی باشد و موافق
تقریر متعلق آیه النبی اولی بالمومنین که در تحذیر مسطور است قریب چه اقربیت او تعالی مشهود شده باشد چوں قصه
اینچنیں است تعانق جمله اقسام محبت کمالی باشد یا جمالی احسانی باشد یا قربی واضح شده باشد و نیز واضح شده
باشد که الوهیت از ملکیه بالاتر است وجه ایں تفاوت ایں است که مصداق ملکیهٔ او تعالی همیں قوة تصرفات و حکمرانی
او تعالی است که در قرآن مجید الرحمن بچو آیات اَتَعْبُدُوْنَ مِنْ دُوْنِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَّلَا نَفْعًا بملک نفع و ضرر
تعبیر فرموده اند و میدانی که نفع همیں افاضه است و ضرر سلب آں اگر بحکمی فرود آرند همان محل ربوبیت بر آید که فعلیت

قوه و ملکه ملکیه است چه میدانی که قوه و ملکه از فعلیت سابق است مگر متعلق محبت که موجب تذلل معروف است بالاء
مرتبه ربوبیت و ملکیت است و درین دو مرتبه منشاء اضافه آنطرفی است البته آن اضافه صادر و از آن جانب واقع گردیده
جانب است و رنه قطع نظر از وقوع فی مرتبة الذات کائنات ازین اضافه بهره ندارند بدین سبب اگر گوئیم که بنظر
استغنا و انفراد مقابل اضافه است بجا باشد و مرتبه محبوبیت منشاء و مصدر اضافه این طرف است این اضافه محبت
واقع بر آن طرف است و بدین نظر اگر گوئیم که آن مرتبه من حیث هو ازین اضافه بهره ندارد بلکه من حیث هو انفراد و استغنا است
از اضافه دور است بود ازین قدر بخوبی روشن توان شد که مرتبه محبوبیت که همانا مرتبه الوهیت است از ملکیه
بالا است چه مقید و مضاف از مطلق و منفرد فروتر باشد بالجمله چنانکه منشاء ربوبیت بر ملکیه است منشاء ملکیه بر الوهیت است
چنانکه ملکیه کار به از الوهیت است ربوبیت از کار به و از آن دست تسخیر که همانا از مقتضیات ملکیت است علی هذا القیاس
الوهیت باشد و تربیت مناسب که از آثار ربوبیت است هم بدستکاری ملکیت بود و نظر بدین بالوهیت نیز
الوهیت و محبوبیت خواهد بود پس آنکه از وسوسه پناه جوید ازین راه پایه بپایه بمعبود خود رسد چاره کار خود که همانا کار
او است بجوید و از کس دیگر نگوید بلی اگر وسوسه را مخالفه با اقتضاء معبودیت نبودی البته تمنای آن از دیگری
نمی بایست که هر کاری و هر مهمی را قاعده علاج بالضد را خود میدانی نظر برین پناه از وسوسه بدرگاه معبودیت و
الوهیت می باید جست مگر افتادگان حضیض محجوبیت را رسانیدن عرائض خود تا آن درگاه بی وساطت ملک و رب
درجه بدرجه خیال متعذر است که رعایا از ملک حال خود بواسطه کشتن و اعتنا و ارزو شوا باشد ازینجا بجهت رعایت
مابین او و صاحب مسطوره اعنی رب الناس. ملک الناس. اله الناس. واضحا و بدلا هم داشته باشی و هم مطلب اصلی
شده باشد یعنی وجه پناه جوئی بسه درگاه متفاوت که یکی نائب دیگر است از یک جا واضح شده باشد مگر
کرائجانب بهم تثلیث مناسب بر آورده شود و در بین وسواس را بایمان حقیقت متصور می پندارد و این مقابل مرتبه
الوهیت دارد که ملک الناس و رب الناس عنوان های حقیقت اند و خناس را از خواص ابلیس که قاهر
که از خواص الوهیت است نتوان شد چه حاصل این خصوص همین اختفاست که کار دزدان باشد و بید النعت
جز سلطان از کس دیگر امید نتوان کرد و الذی یوسوس بیان فعل ماهیت وسواس است که دافع آن جز تربیت که کار
الوهیت بواسطه ملکیه است نتوان شد اکنون از وجه توحید متعوذ به ترتیب متعوذ منه در سوره فلق هم چند قسمی باید گفت
نباتات اگر بباغ نشانده باشد اول محتاج است که از بیخ کندن و جانوران سبز خوار و غیره بدان نرسد دوم محتاج است که
آب چاه و نهر و باران و هوا و حرارت آفتاب باو رسد سوم محتاج است که اسباب اختلال حرارت و برودت بعد رسیدن هم
اعدا را مالک ساختن بوجه بد اوقات شاخ و برگ و بر نما بیخ او نه برکنند اگر این سامان فراهم شد امید است که آن نهال
و بار آرد و رنه امید کامیابی معلوم چون این مقدمه ممهد شد میباید فهمید که فلق جامع این سامان رونمودگی است

اندازه پیدا کنند نه مخصوص به نباتات است بلکه در جملهٔ مخلوقات همین سان کنند چیزے را از چیزے برآرند و همین
را شگافتن گویند از غذا کثیر الانعقاد نطفه و بیضه و از ابر باران برآرند و از آفتاب نور و از علت معلول و از وجود سیال
ممکنه را برآرند غرض از زیر تا بالا و در پیدا کردن همین شگافتن است و بس لاجرم حضور رب الفلق کنایه از خالق باشد
مگر بحیثیت تربیت که عنایت را مستلزم است نظر برین در باره حفظ مخلوقات استعانت را مسنون و حفظ او دانسته
که از چار چیز ضرور است اول اشاره باول است و ثانی بثانی و ثالث بثالث و رابع برابع وجه این تطبیق آن است
که اضافه شر بما خلق شیوهٔ آن است که آن شر مقتضاء ماهیتش بود و دانی که سبزه خواری مقتضائے طبیعت
جانوران صحرائی است پس از بنا من شر غاسق اذا وقب فرمودند گویا اشاره بارتفاع اسباب و معدات
کردند چه قید اذا وقب دلالت بران دارد که غاسق را اگر چیزے بود شد موجب انبعاث شر باشد ورنه شر نخیزد
مگر دانی که حاصل این قوت این وقت همین انقطاع علاقه از ما شد پس اول علاقه را مفید خود باید انگاشت تا انقطاع
او موجب شر شود و پیداست که افاده علاقه جز اسباب و سامان و اشیا دیگر نباشد بعد ازین و من شر النفثٰت
فی العقد فرمودند اشاره بمعونت موانع ترقی کرده اند چه نفث فی العقد سحر بود و اثرش میدانی که همین عروض عوارض
مخالف طبیعت کلی بود که مانع از ظهور آثار او است و به برف شبح علی الاشجار که حرارت غریزیش را مختنق گردانده و از
نشو و نما و ترقی باز دارد مشابهت تمام دارد چنانچه جمله کانما انشط من عقال در بعض احادیث متعلقه سحر یهودیان
بر آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم وارد است دلالت برانیقدر دارد که چیزے بران حضرت صلی الله علیه وسلم غالب آمده مقتضیات
طبعی را پوشیده بود پس از آن من شر حاسد اذا حسد فرموده تعوذ از مفسدان کینه کش کرده اند که بنایش بر عداوت است و آنکه
بجز خواهش جانوران مقتضائی ماهیت انسانی است والله اعلم بالعلم و احکم۔ **مکتوب پنجم** در بیان معنی بیت مثنوی
شریف ☆ کفر گیرد کاملی ملت شود ☆ هر چه گیرد علتی علت شود ☆ بسم الله الرحمن الرحیم سراپا عنایت و کرم مرزا عبدالقادر
بیگ صاحب دام عنایتکم این کمترین خلایق که محمد قاسم اش خوانند سلام مسنون خوانده عرض پرداز است من در دیوبند بتقریب
شادی مولوی محمود حسن صاحب رفته بودم که عنایت نامه بنام این هیچمدان در شهر کول سید چون باز آمدم و آن نامه را
گرفته لفافه دیدم و دیدم که این خاک در کوچه رسوائی را با آسمان رفعت و علا رسانیده کمال خود معلوم و احوال خود معلوم بهانه از
نظر بندیهای آن بدیع العجائب باشد که بنظر هیچ ابلح الشکل همیشه زله پر کم از کبوتر را شهباز بلند پرواز نموده اند اگر حسن خیالات
ارجمند قلوب مردم بمن آموختے لاجرم این خیال باطل را انتظار سائی بکرده نقش حقیقت خود بجلوت انکسار
طبیعت سامی آورده ام اکنون بجز آنکه التجائے بدرگاه مجیب الدعوات در بارهٔ صدق حسن ظن آن مخدوم میکنم آن
کنم خداوند کریم آن مخدوم را از لوث کذب شعرا از بس محمد بوجه باز دارد اکنون سخنے دیگر میرم از معنی ☆ کفر گیرد کاملی
ملت شود ☆ هر چه گیرد علتی علت شود ☆ بر تمهیدے موقوف است تمهید درین عالم اگر دید بخشنایم هر چیزے را حقیقتے

نہادہ اند و ہر حقیقتے را صورت مناسب آن دادہ اند انسان را حقیقتے ست روح انسانی و صورتے ست این
پیکر جسمانی و در محاورات باہمی از ہر زبان کہ باشد اطلاق انسان بر حقیقت و صورت ہر دو جدا جدا می کنند و از ہمیں
جاست کہ احکام بدن را سوئے حقیقت راجع می نمایند مگویند زید عمر را زد و عمرو زید را کشت و امثال ذلک دریں جملہ احکام
بدنی منسوب الیہ زید و عمرو را قرار مید ہند حالانکہ مصداق زید و عمرو روح اوست کہ از سنگہا و زخمہا و درستے بدن ملکہ
دریں معرکہ سوختن و کوب گردیدہ چوں اینقدر دانستہ شد باید دانست کہ ایمان و کفر را نیز حقیقتے است کہ روح ایمان
و کفر آنرا باید خواند و صورتے است کہ شعار و افعال آں باشد مثلاً اقرار شہادتین صورت ایمان است و انکار یکی ازاں
صورت کفر پس اگر کافرے در ایمان صورت کفر را بر گیرد می تواں گفت کہ فلاں کس کفر بگرفت و ہمچنیں اگر منافق صورت
ایمان بر روئے کار آورد و اگر گویند کہ ایمان آورد یا ایمان بگرفت بجا باشد لیکن از وفور دانش آں مخدوم میدانم کہ بسیار ہست
آثار حقیقت در صورت بے پردہ باشند در صورت انسانی چہ آثار ہا از حرکات و سکنات و کیفیات شادی و غمی و خندہ و گریہ و غیرہ
کہ از روح انسانی و حقیقت انسانی میرسد اگر روح انسانی را با پیکر جسمانی سروکارے نماند و ایں علاقہ کہ میانی ازمیان
برخیزد باز ازیں آثار ہا نشانے نخواہی یافت نظر بریں داشتہ باشی ہر چند حقیقت ایمانی را با پیکر کفر ہم زنند
و آں شاہد جان را دریں سراپردہ ظلماتی نہند باز ہم نورے و ظہورے از انطرف ہم باشد بلکہ خود ایں پیکر یکے از
آثار آں شاہد باشد و اینصورت خود یکے از مقتضیات آں مستورہ معنی بود اگر مشاغل بکار است ہمیں خندہ و
گریہ را ببیں کہ اقتضاء ہماں امور باطنہ است از کیفیات قلبیہ و حالات روحانی کہ سرور و غم باشد آرے چنانکہ منشاء ایں
ہمہ اضداد یعنی رنج و شادی و شوق و یاس امرے ست واحد کہ محبتش خوانند اگر تفاوت ست تفاوت اوقات و
محرکات ست ہمچنیں منشاء اقرار شہادتین و انکار آں در اوقات مختلفہ وقت کمال ایمان ہموں کیفیت ایمانی اگر
باشد چہ حرج یعنی وقتے اگر منشاء خاطر اظہار ما فی الضمیر میباشد و ایں اکثر است و وقتی بغرض چند کہ متعلق با ایمان باشد
اخفاء ایں سر مکتوم ہم میباشد عظیم ترین آں اغراض اعلاء کلمۃ اللہ و ترقی دین و وعظ و پند خلایق میباشد کہ در صورت
کشتہ شدن متصور نیست بدیں سبب مقتضائے ایمان در ہمچو اوقات کہ خوف جان باشد کتمان ایمان بود و ہمیں خود وانی
کہ بے اجراء کلمہ کفر بر زبان نتواں شد چنانچہ حضرت عمار بن یاسر و ہم بعض دیگر اکابر در چنیں اوقات کردہ اند و
ہمیں کاملان اند کہ او شاں بایں طور کفر گرفتند و مطلق شد مارا و شمارا اکنوں رخصت ایں قسم جان بر بہادر چنیں
اوقات بہم رسیدہ بالجملہ جناب سرور کائنات صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم خبر ایں چنیں کفر گوئیہائے حضرت عمار رضی اللہ عنہ
شنیدہ تعنت نہ شدند و بر عکس رائے دیگراں فرمودند کہ عمار کافر نشدہ از سرتاپا بہ ایمان پر شدہ و باز کہ
حضرت عمار را خواند فرمودند کہ اگر باز چنیں اتفاق افتد باز ہمچنیں بگو و جان از دست کفار بسلامت آر ایں
ارشاد کہ از سرتاپا با ایمان پر شد ہمیں بدل میرسد کہ باعث ایں قسم بدگوئیہا کیفیتے ایمانی بود و فقط محبت جانی

بود و اگر سببش فقط علاقۂ محبت جانی بود و غرض نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ازیں ارشاد تغلیظ بکفران حضرت
شمار بود فقط نہ تزاید ایمان اوشاں بوجہ ایں فعل چنانچہ بظاہر مے نماید دراں صورت ہم ایں سنیت اوشاں سالم
ماند فقط اگر فرق است اینست کہ در صورت اولیٰ در حقیقت فعل عماری در حقیقت افعال امتثال ما فرق باشد در صورت
متحد مگر چہ حرج کہ در ارتکاب رخص ما و پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اگر اتحاد است فقط در صورت است در حقیقت
فرق زمین و آسمان ست چہ ارتکاب رخصتہا نیز مثل ارتکاب عزیمتہا براں حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عزیمت بود
یعنی در معاملات ذو جہتین کہ در یک طرف آں از کردن و نا کردن ہر دو ضروری بود تا الزام یک جانب
از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم موجب مغلطۂ عوام نہ شود بالجملہ افعال نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
بدیں وجہ کار تبلیغ ازاں ہم بر آید در ہمچو معاملات بہر طرح خواہ از قسم کردن باشد یا از قسم ترک از قسم عزیمت
در حق آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بود در حق ما متبعان با آں کہ ہر چہ گرفتہ ایم از آنحضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم گرفتہ ایم آنچہ کہ رضائے باری بداں تعلق پذیرفتہ و نوعے از تحریض و ترغیب بداں کردہ اند عزیمت
است ور نہ رخصت یعنی بہتر ہموں ست کہ نکنند و اگر کنند عذابے و عتابے نیست کہ بخوف آں جگر خون
شود چوں معنی مصرعۂ اول بجائے خود نشست معنی مصرعۂ ثانی را بجائے باید نشانید مسجد ضرار کہ وصف شان
آں در آخر سورۂ برات میفرمایند والذین اتخذوا مسجدا ضرارا وکفرا وتفریقا بین المومنین
وارصادا لمن حارب اللہ ورسولہ من قبل ولیحلفن ان اردنا الا الحسنی واللہ یشہد انہم
لکاذبون لا تقم فیہ ابدا لمسجد اسس علی التقوی من اول یوم احق ان تقوم فیہ الآیہ۔ بانی ایں مسجد
منافقان بودند کہ اغراض فاسدہ در ایں بنا ملحوظ نظر داشتند چنانچہ باجمال آں در ایں آیات ارشاد فرمودہ اند
بوجہ فساد نیات اوشاں ایں عمل خیر اوشاں کہ در مرتبۂ صورت کار ایمان و اہل ایمان بود آنچناں زشت
و زبوں شد کہ خود از بالائے ہفت آسمان پیغمبر خود را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم صدائے لا تقم فیہ ابدا
دادند و ہمچنیں نماز و روزہ و اقرار شہادتین اہل نفاق را تصور باید فرمود کہ از سرتا پا بجز زشتی و زبونی کہ
ہمانا معنی علت است ہیچ نخواہد برآمد اگر بالفرض کسے را با او کارے افتد باید کہ پس پا ایستد کہ بکار [illegible]
والسلام نظر باتحاد جناب با مرزا محمد نبی بیگ صاحب من پرچہ جداگانہ نمی نویسم بعد سلام ہمیں یک مضمون
است والسلام بہمہ یاد آوراں سلام احقر خصوصاً جناب حافظ و مفتی صاحب و مولوی تمنا صاحب
و مولوی جان علی صاحب و مولوی اکبر علی خاں صاحب سلام احقر رسانند۔ فقط۔

یہ رسالہ و حضرت مولانا محمد قاسم صاحب رحمۃ اللہ علیہ کی و دیگر علماء دیوبند کی جملہ تصانیف ہم سے طلب فرمائیں